

ભારતીય ઇતિહાસની ધરોહર સમાન અભિલેખવિદ્યાનો વિકાસ : એક પરિચય

પ્રા. રાજેશકુમાર જી.ચૌધરી

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, દરામલી

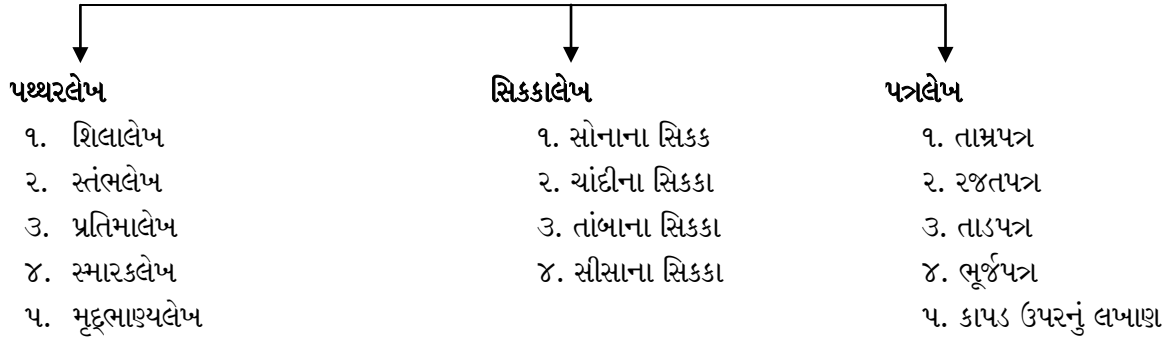
૧. અભિલેખ કોને કહેવાય ?

માટી, પથ્થર, ધાતુ, લાકડું વગેરે પદાર્થો ઉપર કોતરેલું લખાણ તે 'અભિલેખ' અથવા કોતરલેખ કહેવામાં આવે છે. એના લખાણને ઉકેલી ઇતિહાસ આલેખવા માટે માહિતી તારવવાની પ્રક્રિયાને અભિલેખવિદ્યા કહેવાય છે. ભારતમાં મૃત્પાત્ર, ખડક, પથ્થર, ઈંટ, શંખ, હાથીદાંત, ધાતુ, લાકડું, સ્તંભ, પ્રતિમાની પીઠિકા (બેસાણી), તકતી વગેરે પદાર્થો ઉપર લખાણ કોતરેલાં જોવા મળે છે. ઘણીવાર સિક્કાઓ કે મુદ્રાઓ ઉપર ઉપસાવેલાં લખાણ કે ગુફાની ભીતી ઉપર ચિત્રિત દસ્તાવેજોને પણ અભિલેખ કે કોતરલેખ કહેવામાં આવે છે. ફારસી, અરબી લિપિના લેખોમાં ખાસ કરીને ભારતીય મૂળાક્ષરો કોતરેલા નથી હોતા, પરંતુ પ્રત્યેક અક્ષરની આસપાસની જગ્યાને કોતરવામાં આવતાં કોરાયા વિનાની જગ્યાને અક્ષરરૂપે ઊપસી આવતી. આ પ્રકારનાં લખાણોને પણ કોતરલેખ - અભિલેખ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૨. અભિલેખના પ્રકાર

ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ તેમ જ આલેખનમાં અભિલેખો એક શ્રેષ્ઠ સાધન ગણાયું છે. અભિલેખોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે ૧. પથ્થરલેખ ૨. સિક્કાલેખ ૩. પત્રલેખ

અભિલેખોના પ્રકાર

અભિલેખોના આ બધા નમુના પૂર્વ-પૂર્વકાળ અને ઉત્તર-પૂર્વકાળમાં વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે ; કેમ કે ત્યારે કાગળ અને મુદ્રણયંત્રનો પ્રવેશ થયો ન હતો. કાગળ ઉપર છાપવાની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થયો તે પછી લખાણ માટેનાં ઉપર્યુક્ત સાધનોનો પ્રચાર ક્રમશઃ ઓછો થતો ગયો. છતાંય આજેય એક યા બીજા પ્રસંગો નિમિત્તે આવા અભિલેખોનો ઉપયોગ ક્યારેક ક્યારેક જોવા મળે છે. અર્વાચીનકાળમાં ધાર્મિક ઇમારતો, કેળવણીની સંસ્થાઓ, મકાનો, ગ્રંથાલયો, સાર્વજનિક કે સામાજિક કે સરકારી સંસ્થાની ઇમારતોની ભીત ઉપર ક્યારેક ખાતમુહુર્ત, તો ક્યારેક વાસ્તુમુહુર્ત, તો ક્યારેક બંને વિધિને નિર્દેશતાં લખાણો કોતરેલી તકતીઓ મૂકવામાં આવે છે. એમાં ક્યારેક દાતાનું નામ-નામો કોતરેલાં જોવા મળે છે, તો ક્યારેક ઉદ્ઘાટક કે સમારંભના પ્રમુખ વગેરેનો નામનિર્દેશ હોય છે. સામાજિક કે રચનાત્મક કે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રના અગ્રણીઓના રાજ્ય કે રાષ્ટ્ર તરફથી કે ક્યારેક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા તરફથી થતા સન્માનના પ્રસંગે પત્રલેખ આપવાનો રિવાજ જોવા મળે છે. વાસણો ઉપર આજેય નામ કોતરવામાં આવે છે.

૩. અભિલેખની લંબાઈ

અભિલેખોની લંબાઈ પણ ભિન્ન ભિન્ન જોવા મળે છે. ક્યારેક એકાદ શબ્દનો લેખ હોય છે, જેમાં વ્યક્તિનું કે યાત્રાળુંનું કે કડિયાનું નામ હોય છે. આનાથી થોડા લાંબા લેખોમાં ક્યારેક મૂર્તિ પ્રસ્થાપન કે મૂર્તિ નિર્માણને લગતું લખાણ, તો ક્યારેક યુધ્ધમાં માર્યા ગયેલા

વીરપુરુષની પ્રશસ્તિરૂપ લખાણ કે વિધવાનું આત્મસમર્પણ (સતી થવું) નિર્દેશનું લખાણ, તો વળી ક્યારેક દેવને ભોગ ધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરતું લખાણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મોટાભાગના લખાણો ગદ્યમાં હોય છે, તો ઘણીવાર પદ્યમય લખાણો ય પ્રાપ્ત થાય છે. જૂનાગઢના અશોક શૈલલેખવાળા ખડક ઉપરનો સ્કંદગુપ્તનો લેખ પદ્યમાં છે. શામળાજી નજીક દેવની મોરીના સ્તુપમાંથી પ્રાપ્ત દાબડાલેખ પણ પદ્યમાં છે. ઉદેપુરનો રાજસમુદ્રનો લેખ રાજપ્રશસ્તિ કાવ્ય તરીકે ઓળખાય છે. અપવાદરૂપે ક્યારેક નાટકની પદ્ધતિના અભિલેખ મળ્યા છે. અજમેરના લલિતવિગ્રહરાજનો લેખ આ પ્રકારનો છે.

૪. માનવસંદર્ભ અભિલેખોના પ્રકાર

પદાર્થના સંદર્ભમાં અભિલેખોના પ્રકારની વાત અગાઉ નોંધી છે. પણ માનવીના સંદર્ભમાં અભિલેખોના બે પ્રકારની વિગતો અહીં નોંધવી જરૂરી છે.

૪.૧ રાજાઓ કે રાજા વતી કોઈએ કોતરેલાં લખાણો / કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળ વતી કોતરેલાં લખાણો

૧. ફરમાન (દા.ત.અશોકના શિલાલેખો)
૨. કાવ્ય કે પ્રશસ્તિરૂપે રાજાની સિધ્ધિને યાદ કરતા લેખો (રુદ્રમાનો જૂનાગઢ શૈલલેખ અને સમુદ્રગુપ્તની અલાહાબાદની પ્રશસ્તિ)
૩. બ્રાહ્મણ કે ધાર્મિક સંસ્થા કે યોગ્ય વ્યક્તિ/અધિકારીને આપવામાં આવેલ દાન
૪. પરચૂરણ લેખો

આમાં, પ્રશસ્તિ પ્રકારના લેખો મોટેભાગે રાજ કવિઓએ કે શ્રેષ્ઠ કવિઓએ રચ્યા હોઈ તેમની ગુણવત્તા ઊંચી કોટીની હોય છે. દા.ત. સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદનો સ્તંભલેખ (ઈ.સ.૩૬૦) કવિ હરિષેણનો છે. શાંતિવર્માનો તલગુંડનો લેખ (ઈ.સ.૪૬૦) કુબ્જ નામના કવિનો છે. ઈ.સ. ૪૭૩નો મંદસોરનો લેખ વત્સલદ્વીનો છે. પુલકેશી રાજાનો ઐહોલનો લેખ (ઈ.સ.૬૩૪) રવિકીર્તિનો છે. નોંધપાત્ર હકિકત એ છે કે આમાંના ઘણા કવિઓની જાણકારી આ લેખોથી જ પ્રાપ્ત થઈ છે ; કેમ કે એમની અન્ય રચનાઓ નષ્ટ પામી છે. પરંતુ સ્તંભ કે તકતી કે તામ્રપત્ર ઉપર પ્રશસ્તિ કોતરવાની પદ્ધતિ મુસ્લિમ વિજેતાઓએ છોડી દીધી. માત્ર મસ્જિદો, મકબરા કે મહેલોના સંદર્ભમાં પથ્થરલેખો કોતરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આથી મુસ્લિમ શાસન-અમલના ભારતમાંથી પ્રશસ્તિલેખો અને તામ્રપત્રલેખોની ઉપલબ્ધિનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું રહ્યું છે. એમના શાસન દરમિયાન કાગળનો વપરાશ શરૂ થયો. મુસ્લિમ શાસકોએ કાગળ ઉપર લખેલાં ઘણાં ફરમાન બહાર પાડ્યાં, તેથી શિલાલેખોની પ્રથા બંધ થવા લાગી. બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન દસ્તાવેજો (સરકારી દફતરે) નોંધવાની પ્રથાનો આરંભ થતાં તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ બંધ થઈ. પરંતુ સિકકાલેખોની પ્રથા ચાલુ રહી છે અને એમાં વૈવિધ્ય અને નવીનતાએ પ્રવેશ કર્યો છે.

૫. લિપિઓ અને તેનું વાંચન

આ બધા અભિલેખો તો જે તે સમયની પ્રચલિત લિપિમાં અને સર્વમાન્ય ભાષામાં કોતરાતા-લખાતા. ભાષાની જેમ સમયની સાથે લિપિમાં પણ ફેરફાર થતા રહ્યા. આરંભમાં ખરોઈ પછી બ્રાહ્મી લિપિ પૂર્વકાળમાં પ્રચલિત હતી. મુસ્લિમોના આગમન સાથે અરબી અને ફારસી લિપિ અને પછીથી ઉર્દૂ લિપિ પ્રચારમાં આવી. આ સમય દરમિયાન બ્રાહ્મીમાંથી અવતરેલી પ્રાદેશિક લિપિઓ પણ રૂઠ થતી ગઈ, જે પછીના સમયમાં ઉત્તરોત્તર વધારે વૈજ્ઞાનિક રીતે લખાતી ગઈ. બ્રિટિશકાલ દરમિયાન અને તે પૂર્વે પોર્ટુગીઝ, ડચ, ફ્રેંચ અને રોમીય લિપિઓ પ્રવર્તમાન હતી. ખાસ કરીને પૂર્વકાલમાં અભિલેખો શ્રેષ્ઠ માધ્યમ હોઈ એને કોતરનારાઓનો એક વર્ગ હતો. અનેક લોકો કોતરવાનું કામ કરતા હોઈ એક જ લિપિના અક્ષરોના મરોડમાં ઘણો તફાવત રહેતો. આથી આ લિપિ ઉકેલવાનું કામ અનિવાર્ય અને નિષ્ણાતની અપેક્ષાવાળું બન્યું. આમ પહેલાની લિપિઓના અભ્યાસની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ, જેને પ્રાચિન-લિપિવિદ્યા કહેવાય છે. લિપિજ્ઞાન અને ભાષાની જાણકારી વિના અભિલેખો ઉકેલી કે વાંચી શકાય નહીં. લિપિ અને ભાષા જાણનાર લેખનો પાઠ તૈયાર કરે છે. આ પ્રક્રિયાને વાંચનક્રિયા કહેવાય છે. લિપિ ઉકેલી જે પાઠ તૈયાર થાય છે તેનું અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. મૂળ લિપિના લેખને હાલની પ્રચલિત ભાષા લિપિમાં આપવાની પદ્ધતિને લિપ્યંતર કહેવાય છે.

૬. અભિલેખોમાંની ભાષા

લખાય તે લિપિ અને બોલાય તે ભાષા તથા બંનેના સુમેળથી જે કૃતિ તૈયાર થાય તે સાહિત્ય. ભારતીય અભિલેખો જે તે પ્રદેશ કે રાજવંશના સમયમાં પ્રચલિત ભાષામાં લખાયા છે. આને રાજાભાષા કે લોકભાષા કહી શકાય. ઐતિહાસિકકાલનાં આરંભિક લખાણોમાં સામાન્યતઃ પ્રાકૃત ભાષા પ્રયોજાયેલી. અશોક મૌર્યના મોટા ભાગના અભિલેખો આ ભાષામાં છે. ઉપરાંત શુંગ, સાતવાહન, ચેદી,

પલ્લવ વગેરે વંશોના ઘણા લેખો પ્રાકૃતમાં છે તો કેટલાક પ્રાકૃત મિશ્રિત સંસ્કૃતમાં છે. ઈશુની પૂર્વની પહેલી સદીથી પ્રાકૃતના સ્થાને સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ વધ્યો, ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતમાં તો દક્ષિણમાં લગભગ ચોથી સદીથી એનો પ્રયોગ જણાય છે. દક્ષિણમાં કેટલાક અલિલેખો તમિળ (દ્રવિડ) ભાષામાં કોતરાયેલા છે. તમિળ પછી કન્નડ (છટ્ટી સદીથી), મલયાલમ (૧૫મીથી તમિળની જગ્યાએ), તુળુ (૧૫ મી સદીથી) લિપિઓ વપરાવા લાગી. મુસ્લિમ શાસકોના અલિલેખોમાં અરબી-ફારસી તો હિન્દુ શાસકોના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાતી હતી. ધીમે ધીમે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્થાન પ્રાદેશિક ભાષાઓએ લીધું જેમાં મરાઠી ભાષાએ પ્રારંભ કર્યો. એનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો ઈ.સ.૯૭૪નો ચૌલુક્ય રાજા સત્યાશ્રયના તામ્રપત્રનો છે. હિન્દી ભાષાનો ઉપયોગ ૧૧ મી સદીથી જોવા મળે છે, ગ્વાલિયરના આસપાસના વિસ્તારમાં. ગુજરાતમાં સંસ્કૃતની અસરવાળા ગુજરાતી અલિલેખો ૧૪મી સદીથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ૧૫ મી સદીથી એકલી ગુજરાતીમાં.

૭. અલિલેખોમાં વર્ણિત વિષયવસ્તુ

પૂર્વકાલના શિલાલેખમાં રાજાના પરાક્રમોનું, સિધ્ધિઓનું કે વિજયોનું વર્ણન તથા પૈસાપાત્ર વ્યક્તિઓએ કરેલાં દાન કે પૂર્વકાર્યોનું પ્રસંશાયુક્ત વર્ણન જોવા મળે છે. આમાં ખાસ કરીને મંદિરનું બાંધકામ કે જીર્ણોદ્ધાર, તળાવ, કૂવા, વાવ વગેરે જળાશયોની રચનાની માહિતી વિશેષ જોવા મળે છે. તામ્રપત્રોમાં ભૂમિદાનની વિગતો સાથે દાન આપનાર રાજા અને પૂર્વજોની માહિતી, ઉત્સવો, જાહેર તહેવાર વગેરેની હકીકતો હોય છે. મોટાભાગના અલિલેખોમાં સમયનો પણ નિર્દેશ હોય છે. આવા ઉલ્લેખ બે પ્રકારે જોવા મળે છે. ૧. રાજકાલનાં વર્ષો દા.ત. અશોક, શૂંગ, સાતવાહનવંશના અલિલેખો ૨. સળંગ સંવતનાં વર્ષો. શક-પલ્લવ રાજાઓના લેખોમાં આની શરૂઆત જોવા મળે છે. ભારતનાં ઘણા સંવતો પૂર્વકાલમાં પ્રચલિત હતા જેમાંથી વિક્રમ અને શક સંવતો આજેય પ્રચારમાં છે. આ બે ઉપરથી પૂર્વકાલમાં કલચુરિ-ચેદી, ગુપ્ત, વલ્લી, ગાંગેય, હર્ષ, સિંહ, યુધિષ્ઠિર, વીર નિર્વાણ વગેરે સંવતો જે તે રાજવંશો અને પ્રદેશો પૂરતાં પ્રચારમાં હતા. પછીના કાલમાં હિજરી સંવત (૧૫-૭-૬૨૨) થી શરૂ થયો. જે આજેય ભારતના મુસલમાનો વાપરે છે. બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન ભારતમાં ઈસવીસન શરૂ થયો તે આજના ભારતમાં પણ વધારે લોકપ્રિય છે. વિક્રમ અને શક સંવત ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો, જ્યોતિષો, ખગોળવિજ્ઞાનીઓ અને ધાર્મિકો વાપરે છે.

૮. અલિલેખોની કેટલીક મર્યાદાઓ

બધા જ કોતરલેખો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો છે તેમ કહી શકાય નહીં. જો કે એમાંના મોટાભાગના તો ઐતિહાસિક બનાવો કે વ્યક્તિઓની ચોકક્સ માહિતી આપે છે, પરંતુ એમાં પ્રસંશાનું તત્વ, કાલવ્યુત્ક્રમતા અને રૂઢિગત તત્વોનું ક્યારેક પ્રાબલ્ય વધી જતું એને પરિણામે ઈતિહાસને ગૌણ થતો જોઈ શકીએ છીએ. કોતરલેખમાં લેખકને જગ્યાની મોકળાશની પણ મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે. આથી ઘણીવાર અસંતોષકારક વર્ણન પ્રાપ્ત પડે છે. પૂર્વજોના નામોનો જરૂર ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. પરંતુ એમના વિશેની ઘટનાઓ જાણવા મળતી નથી. સમકાલીન એવા બે સિન્ન લેખકોની કે એક જ લેખકના બે સિન્ન લખાણોની લિપિકરણ પધ્ધતિમાં વ્યક્તિગત કક્ષા ભેદ આલેખનની બાબતમાં રહેવાનો.

વિવિધ અલિલેખોની ચિત્રાત્મક રજૂઆત

સંદર્ભસૂચિ

૧. ઓઝા, ગૌરીશંકર (૧૯૮૪). ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા.
૨. ઉપાધ્યાય, વાસુદેવ (૧૯૬૧). પ્રાચીન ભારતીય અલિલેખોકા અધ્યયન. દિલ્હી.
૩. જમીનદાર, રસેશ (૧૯૮૯). ઈતિહાસ : સંકલ્પના અને સંશોધન. અમદાવાદ.